

REEL DÖVİZ KURU, İTHALAT VE İHRACAT ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

THE CAUSAL RELATIONSHIP AMONG REAL EXCHANGE RATE,
IMPORT and EXPORT: THE CASE OF TURKEY

Gülçin TAPŞIN¹

Ahu Tuğba KARABULUT²

ÖZET

Çalışmanın amacı Türkiye’de reel döviz kuru, ithalat ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkisini ekonomi ve yönetim açılarından değerlendirmektir. Türkiye’de 1980-2011 yılları için Reel döviz kuru (RDK), İthalat (İTH) ve İhracat (İHR) değişkenleri arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmada, değişkenlere ait veriler Dünya Bankası veritabanından ve TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sitesinden (EVDS) elde edilmiştir. Analizde kullanılan tüm değişkenler 2003=100 bazlı reel verilerdir. Analizde değişkenlerin doğal logaritmaları kullanılmıştır. Verilere Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik analizi uygulanmıştır. Sonuç olarak, ithalat değişkeninden ihracat değişkenine doğru ve reel döviz kuru endeksinden ithalat değişkenine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığına rastlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İhracat, İthalat, Döviz Kuru, Toda ve Yamamoto Nedensellik Testi*

ABSTRACT

The purpose of this study is to assess causality relationship between real exchange rate, import and export from economics and management views. The research consists of data between 1980-2011 from World Development Indicator database and Central Bank of the Republic of Turkey Electronic Data Delivery System (CBRT) . Toda and Yamamoto (1995) causality analysis was applied to the data. All variables used in the analysis are real data based on 2003=100. Natural logarithms of variables were used in the analysis. As a conclusion, there are significant relationships from import to export and from real exchange rate index to imports.

Keywords: *Export, Import, Real Exchange Rate, Toda and Yamamoto Causality Test*

¹ İstanbul Ticaret Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, Yrd.Doç.Dr.

² İstanbul Ticaret Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi İngilizce İşletme Bölümü, Doç.Dr.

GİRİŞ

Küreselleşme sürecinde, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, mal, hizmet ve sermaye hareketliliği ile birlikte belirginleşen piyasa aksaklıkları, dış ticaret açıkları ve paranın reel değerini bu alanda çalışmaların merkezine taşımıştır. Ülkeler arasında mal ve hizmet akımlarında ödeme aracı olarak kullanılan dövizin reel değeri, ithalat ve ihracat dolayısıyla cari işlemler açıkları ve dış denge üzerinde belirleyicidir. Reel döviz kurunun düşmesi, yabancı mal ve hizmetlerin yerli mal ve hizmetlere karşı ucuzlamasını sağlayarak ithalatı artırırken, reel döviz kurunun yükselmesi ise yerli mal ve hizmetler üzerinde tam tersi bir etki yaratarak ihracatın artmasına imkân tanır. Bu bakımdan, genel bir ifade ile reel döviz kuru ile ithalat arasında negatif yönlü, reel döviz kuru ile ihracat arasında ise pozitif yönlü bir ilişki olduğu söylenebilir.

Türkiye ekonomisinde 1980 yılına kadar sabit kur rejimleri uygulanmış ve dış ticaret açıklarının döviz rezervleri üzerindeki olumsuz etkisini bertaraf etmek amacıyla TL dönem dönem devalüe edilmiştir. 1981-1988 yılları arasında Türkiye’de ihracata bağlı büyüme hedefi doğrultusunda esnek kur rejimi uygulanmış, TL değer kaybederken, döviz kuru değerlenmiştir. 1989-2000 yılları arasında ise cari açık ve enflasyon üzerinde, sürünen çapa uygulamasının yanı sıra, dış konjonktür ve uygulanan maliye politikalarının da etkisi bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de esnek kur rejimlerinin uygulanmaya başlandığı 1980 sonrası dönemde, reel döviz kuru, ithalat ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmaktır. Çalışma kapsamında 1980-2011 yılları arasındaki döneme ait Reel Döviz Kuru (RDK), İthalat (İTH) ve İhracat (İHR) değişkenlerine yer verilmiştir. Değişkenlere ait veriler Dünya Bankası veri tabanından ve TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sitesinden (EVDS) elde edilmiştir. Çalışmada yöntem olarak Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik analizi temel alınmıştır. Bu kapsamda, analizde kullanılan tüm değişkenler 2003=100 baz yılına göre deflate edilerek reel hale getirilmiş ve doğal logaritmaları alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde teorik çerçeve üzerinde durulmuş, üçüncü bölümde ise konuya ilişkin literatür taraması verilmiştir. Reel döviz kuru, ithalat ve ihracatın yıllar itibariyle gelişiminin anlatıldığı dördüncü bölümün ardından, veri, yöntem ve ampirik bulgulara beşinci bölümde değinilmiştir. Çalışma sonuç kısmı ile tamamlanmaktadır.

TEORİK ÇERÇEVE

Döviz kuru, “ülke içi paranın yabancı bir ülke parası cinsinden fiyatıdır” (Yay, 2012:140). Nominal döviz kuru, iki ülke parasının nispi fiyatı iken reel döviz kuru, iki ülkedeki malların nispi fiyatıdır. Reel döviz kuru bir ülkenin ürününün, diğer bir ülke ürünüyle ticaretinin yapıldığı oranı göstermektedir (Parasız, 1999:316). Bir ülkenin dış ticaretteki gücünü ortaya

koyan ölçü, reel döviz kuru. Reel döviz kuru hesaplamasında, yurt içi ve yurt dışı fiyatlar, verimlilik farkları ve maliyet düzeyleri baz alınmaktadır. İç ve dış enflasyon oranları arasındaki fark, ulusal para cinsinden reel döviz kurunu ifade etmektedir (Öztürk, 2011:392-393). Uluslararası para sistemleri, döviz kurlarının esnekliğine göre sınıflanmaktadır. Sabit döviz kuru sistemleri, döviz kurlarının hükümet kararı ile değiştirilebildiği sistemlerdir. Hükümetin resmi döviz kurunu yükseltmesi devalüasyon, düşürmesi revalüasyondur. Devalüasyondan sonra bozulan dış ticaret dengesinin iyileşmesi zaman alır. Bu gelişmeler J harfine benzediği için, J-Eğrisi Etkisi adını almıştır. Bu etki Marshall-Lerner Koşulu'nun sağlanamamasının sonucudur. Değişken kur sisteminde, otomatik denge döviz kuru değişimleriyle elde edilir. Toplam döviz talebi ve arzını eşitleyen kur düzeyinde dış denge sağlanır. Dış dengenin sağlanması Marshall-Lerner Koşulu'nun gerçekleşmesine dayalıdır (Seyidoğlu, 2007:462-463).

Sabit ve serbest döviz kurları arasında geleneksel sabit çapa, yatay şeritler, sürünen çapa, sürünen şerit, yönetilen dalgalı kur rejimi gibi uzlaştırıcı ara rejimler bulunmaktadır (Müslümov, Hasanov, Özyıldırım 2002:34). Dış Ticaret Akımları (DTA) ve Satınalma Gücü Paritesi (SGP) yaklaşımları, döviz kurlarını açıklamaya yönelik geleneksel yaklaşımlardır. DTA'ya göre, yabancı paranın denge fiyatı, ithalat ve ihracattan kaynaklanan döviz arzına ve talebine göre oluşmaktadır (Öztürk, 2011:410). Satınalma Gücü Paritesi, bir aktifin fiyatının aynı anda tüm piyasalarda aynı olmasını öngörür. Tek fiyatın oluşması döviz arbitrajıyla sağlanır. Yeni yaklaşımlardan faiz haddi paritesi, yurtiçi ve yurt dışı tahvillerin ulusal para cinsinden aynı beklenen getiri oranlarına sahip olması gerektiğini varsayar (Aslan 2009: 623-624). Kurlarda hedefi aşma, etkin piyasalar, uyumlu beklentiler, rasyonel beklentiler, yeni bilgi ve spekülatif kabarcıklar yaklaşımları psikolojik etkileri ve beklentileri de içeren yeni yaklaşımlardır. Mundell Fleming yaklaşımı, döviz kurlarını tam sermaye hareketliliği ile açıklamaktadır. Parasalcı yaklaşımda, yerli ve yabancı menkullerin ikame olduğu, aralarında risk farkı olmadığı; Portföy Dengesi yaklaşımında ise, yerli ve yabancı menkuller arasında ikamenin olmaması nedeniyle risk priminin bulunması gerektiği belirtilmektedir. Gerçek yaşamda tam ikamenin olmaması, işletmeleri ve bankaları farklı ülkelerin paralarından oluşan nakit rezervi tutarak, bu paralar arasında optimal bileşim sağlamaya yönlendirmektedir (Öztürk, 2011:444). Döviz kuru, uluslararası pazarlara ihracat, doğrudan yatırım, portföy yatırımı gibi yöntemlerle yayılan ve dış kaynaklardan tedarik (outsourcing) yapan şirketler için çok önemlidir.

Kur, bir ülkenin parasının başka bir ülkenin parasına göre değerini ortaya koyar. Değişik ülkelerde, değişik döviz kuru politikaları uygulanmaktadır. Uluslararası işletmeler gelecekte meydana gelecek kur değişikliklerini tahmin etmeye çalışmalıdır. Bu yönde, döviz kuru farkları ve değişik kur politikaları ile başa çıkmak için uzman insan kaynakları istihdam

etmelidirler. İthalat ve ihracat oranları, döviz kurlarının en önemli belirleyicileri arasındadır. Uluslararası işletmeler kur ile birlikte devalüasyonu da dikkate almalıdırlar. Devalüasyon ihracatın artmasını sağlarken, üretim maliyetlerinin de artmasına yol açmaktadır (Can Mutlu, 2005: 319-320). Uluslararası işletmecilik yönünden döviz kurları, şirketlerin yabancı pazara girme yöntemlerini etkilemektedir. Şirketler yabancı ülkelerdeki şirketlerle kurdukları ilişkilerde, döviz kurlarına bağlı olarak ihracat veya doğrudan yatırıma yönlenebilmektedir (Karabulut 2002). Uluslararası pazarlara yayılacak işletmelerin ekonomik altyapısı, giriş stratejisi kararlarını etkiler. Bu işletmeler düşük üretim maliyetleriyle karşılaştıklarında, ihracat yerine yerel üretime teşvik edilirler. Bununla beraber, yüksek maliyetlerin ve zayıf altyapının olduğu pazarlarda yerel üretim uygun değildir (Ulaş, 2009:65-66). İthalat yapacak şirketler de döviz kuru hareketlerine bağlı olarak, farklı ülkelerden ithalatı veya iç piyasadan temini düşünebilirler (Karabulut, 2002).

Bağımsız karşılıklı ilişkileri olan, hiyerarşik üstünlükleri olmayan, anlaşmalarla aralarında iş bölümü yaparak ürün ve hizmet sunumu, satışı konusunda işbirliği yapan işletmeler topluluğuna şebeke organizasyonlar denilmektedir (Eren, 2010). Şebeke organizasyonlarda, amaçlar, hedefler, bilgiler, uzmanlıklar, rekabet üstünlükleri ağa yayılmıştır ve birimler tarafından paylaşılmaktadır. Bu şirketlerin birimleri, aynı anda, farklı faaliyetler ve ürünler için farklı fonksiyonları gerçekleştirebilir; stratejik yönetim, Ar-Ge, üretim, dağıtım, pazarlama ve satış merkezi olabilirler. Ağ yapıdaki uluslararası şirketler, tedarikçiler, müşteriler, dağıtıcılar gibi çıkar gruplarıyla ilişkileri arttığında; bunları da ağlarına dahil edebilirler (Karabulut, 2002). Şebeke organizasyonların temel özelliği dış kaynaklardan tedarik (outsourcing) dir. Dış kaynaklardan tedarik yapmayı düşünen şirketler, ilgili ürünleri kendi ülkelerinde üretmek veya ürettirmek ile yurt dışından ithal etmek konusunda karar alırken, döviz kurlarını dikkate alırlar. Yabancı pazara ihracat olanakları ise yine döviz kurlarından etkilenmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Terzi ve Zengin (1995), Türkiye’de 1950-1979 ve 1980-1994 yılları arasındaki döviz kuru, ithalat ve ihracat ilişkisini Granger eşbütünlük ve Granger nedensellik testleri yardımıyla araştırmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Terzi ve Zengin (1999), Türkiye’de 1989:1-1996:12 döneminde aylık verilerle döviz kuru ile sektörel alt kalemler bazında, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkiyi VAR yöntemi ile analiz etmiştir. Etki tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırılmaları sonucunda döviz kuru ile ithalat ve döviz kuru ile ihracat arasında ilişkiye rastlanmamış, ithalat ve ihracat arasında çift yönlü ilişki tespit edilmiştir.

Sivri ve Usta (2001), Türkiye’de döviz kuru, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkiyi 1994:1-2006:6 aylık verilerle VAR yöntemiyle analiz

etmiştir. Reel döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerinde etkisi olmadığı tespit edilmiştir.

Zengin (2001), ihracat fiyat endeksi, ithalat fiyat endeksi ve reel döviz kurları arasındaki ilişkiyi 1994:I-2000:II döneminde VAR analiziyle Granger nedenselliği ile araştırmıştır. VAR modeline göre, ihracat ve ithalat fiyat endekslerinden reel döviz kurlarına doğru nedensellik ilişkisi mevcuttur. Döviz kurlarından, ithalat fiyat endeksine doğru etki söz konusu iken, ihracat fiyat endeksi için aynı etki geçerli değildir.

Karagöz ve Doğan (2005), Ocak 1995-Haziran 2004 dönemine ait aylık verilerle ihracat ve ithalat değişkenlerinin döviz kuru ile olan ilişkisini regresyon analizi ile araştırmıştır. 2001 yılı devalüasyonu dışında döviz kuru ile ihracat ve ithalatın her biri ile ekonometrik bir ilişki kurulamamıştır.

Barışık ve Demircioğlu (2006), 1980-1989-3, 1989-4, ve 1999 dönemi için kur, ihracat ve ithalatın belirleyicilerini göstermek amacıyla VAR modeline dayalı varyans ayrıştırması uygulamıştır. Reel döviz kurundan ithalata güçlü, ihracata nispeten güçlü ilişki bulunmuşken, ihracatın ve ithalatın kura etkisinin zayıf olduğu bulunmuştur.

Çiğerlioğlu (2007), Türkiye’de 1982:1-2005:2 döneminde reel döviz kuru, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme analizi ile araştırmıştır. Reel döviz kuru ile ithalat arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. İthalat ve ihracat arasında ise çift yönlü ilişki görülmüştür.

Yılmaz ve Kaya (2007), reel döviz kuruyla ihracat ve ithalat arasındaki ilişkileri, 1990:1–2004:6 dönemi için aylık veriler kullanılarak VAR modeli yardımıyla araştırmıştır. Bulgular Granger nedensellik, varyans ayrıştırma ile analiz edilmiştir. Araştırma sonuçları, reel kurdaki değişimin dış ticaret dengesi üzerinde anlamlı etki yapmadığını ortaya koymuştur. İthalattan ihracata yönelik nedensellik ilişkisi, Türkiye’de ithalat kısıtlamalarının ihracatı olumsuz yönde etkileyeceğini göstermiştir.

Kızıltan ve Çiğerlioğlu (2008) tarafından, Türkiye’deki reel döviz kuru ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişki, zaman serisi ve eşbütünleşme analiziyle, 1982-2005 dönemi için üçer aylık veriler kullanılarak araştırılmıştır. Araştırma sonucunda, reel döviz kurunun dış ticaret dengesini sağlamada etkin şekilde kullanılamayacağı ve ithalatın kısılmasına yönelik tedbirlerin ihracatı da olumsuz etkileyeceği tespit edilmiştir.

Aktaş (2010), reel döviz kurlarıyla ithalat ve ihracat arasındaki ilişkiyi, 1989:1-2008:4 dönemi için üçer aylık veriler kullanarak VAR analiziyle araştırmıştır. Reel kurdaki değişimin dış ticaret dengesi üzerinde anlamlı etki yapmadığı, reel döviz kurunun dış ticaret dengesini sağlamada etkin kullanılamayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Ampirik çalışmada, ayrıca, ithalat kısıtlamalarının ihracatı olumsuz yönde etkileyeceği sonucu da tespit edilmiştir.

Yıldırım ve Kesikoğlu (2012), 2003:1 ve 2011:9 döneminde Türkiye'nin ithalat-ihracat-reel döviz kuru arasındaki nedensellik ilişkisini,

kaldıraçlı bootstrap tekniğiyle düzeltilmiş MWALD testi yardımıyla tespit etmeye çalışmıştır. Çalışmada toplam ihracat ile toplam ithalat arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi saptanırken, döviz kuru ile ithalat ve ihracat arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Hwaug ve Lee (2005), 1990-2000 yılları arasında İngiltere’de döviz kuru oynaklığı ile ticaret akımı arasındaki ilişkiyi iki değişkenli GARCH modeliyle analiz etmiştir. Çalışma döviz kuru oynaklığının ihracat üzerindeki etkisinin yok denecek kadar az olduğunu, buna karşılık ithalat üzerinde pozitif yönlü bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir.

Dash ve Narasimhan (2011), Hindistan’da 1993’ün 2. çeyreği ile 2004 yılının 4. çeyreği arasındaki dönemde Johansen–Juselius eşbütünleşme ve hata düzeltme modellerini kullanarak döviz kurunun ihracat ve ithalat üzerindeki geçişkenliğini ölçmüştür. Çalışmaya göre, döviz kurundan ihracata doğru tam bir geçişten söz etmek güçtür. Buna karşılık döviz kurundan ithalata doğru bir ilişki bulunmaktadır.

Duasa (2009), Malezya’da reel döviz kuru şokunun ithalat ve ihracat fiyatları üzerindeki belirgin etkisini incelemiştir. Çalışmada vektör hata düzeltme modeli reel döviz kuru, para arzı, ithalat ve ihracat fiyatlarının 1999 yılının ilk ayından, 2006 yılının 12. ayına kadar olan aylık verileri üzerinde kullanılmıştır. Sonuç olarak, reel döviz kuru şokunun ithalat fiyatlarındaki dalgalanmaları belirgin olarak etkilediği tespit edilmiştir.

Sweidan (2013), 1976-2009 yılları arasında Ürdün’deki döviz kurlarının ihracat ve ithalat üzerindeki etkilerini incelemiştir. Bound testi eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli için kullanılmıştır. Ürdün’de döviz kurlarının ihracat ve ithalat üzerinde kısa dönemde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sweidan, para biriminin devalüasyonunun para biriminin kullanıldığı ülkenin ürünlerinin, yabancı ülkenin ürünleri karşısında rekabet avantajını artıracağını belirtmiştir. Bunların beraber Meade (1951)’nin devalüasyon sonuçlarının kolay alınmayacağı görüşüne de yer vermiştir. Cooper (1971) and Hirschman’ın (1949) müşterilerin ve üreticilerin devalüasyona cevap vermemeleri veya bir ülkenin ticaret açığını, ticaret fazlasına çevirmekte yeterli olmaması durumlarında devalüasyonun ters etki yaratacağı görüşlerini de eklemiştir.

Tekin ve Yazgan (2009), Türkiye’de döviz kurlarının üretim sektöründe uluslararası ticareti yapılan ürünler üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Sonuç olarak, Türkiye’de döviz kurlarındaki değişimin ihracat üzerinde etkisi olmasına rağmen, ithalat üzerinde etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Bu durum, Türkiye’de ihracat yapan üretim sektörünün döviz kurlarındaki değişimi fiyatlarına yansıtarak rekabet avantajı kazandıklarına işaret etmektedir.

TÜRKİYE'DE DÖVİZ KURLARI, İTHALAT VE İHRACAT

Türkiye'de Cumhuriyetin ilk günlerinden 1980'lere kadar sabit kur politikası uygulanmıştır. Bu politikanın kaçınılmaz sonucu Türk Lirasının aşırı değerlenmesi, ihracatın ve ihracata dönük üretim yapısının gelişmesinin olumsuz yönde etkilenmesidir. Türkiye'de aşırı değerlenmiş kur nedeniyle ithalat talebi artmış, kontrol altına alabilmek için miktar kısıtlamaları (kotalar), lisans sistemi ve ithalatı yasak mallar listesi, ithalat rejiminin en önemli araçları olmuştur. Ayrıca, döviz girişi, döviz transferi ve döviz bulundurulması belirli hükümlere bağlandığından, ekonomide kaynakların etkin kullanımını olumsuz yönde etkilemiştir. 24 Ocak 1980 kararlarıyla bu olumsuzlukların aşılabilmesi için TL devalüe edilmiş, önce sabit kurdan kontrollü kura geçilmiş, daha sonra serbest kur politikası uygulanmaya başlamıştır (Özsoylu, 2011:154-155).

24 Ocak 1980 kararlarıyla gerçekleştirilen devalüasyon neticesinde, reel kur endeksi, 1981-1988 yılları arasında düzenli olarak değer kaybetmiştir. Döviz kurunun 1 Mayıs 1985'ten sonra günlük olarak MB tarafından belirlenmesi ve 11 Ağustos 1989'da çıkarılan "Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar" serbestleşme yönünde atılan ilk adımlardır (Kepenek, 2007:321-324). 1990'larda kontrollü esnek kur politikası uygulaması devam etmiş ve 1980'lerde ihracatı artırmak için uygulanan zayıf TL politikasının tersine kur gizli çapa olarak kullanılmıştır (Müslümov, Hasanov ve Özyıldırım, 2002:105). Tablo 1'den de görülebileceği gibi bu uygulamalar, neticesinde, 1981 yılından itibaren sürekli değer kaybeden reel kur endeksi, 1989-1993 yılları arasında yeniden yükselme eğilimi göstermiştir.

Tablo 1: Reel Döviz Kuru, İhracat ve İthalat (1980-2011)

Yıllar	Reel Döviz Kuru	İhracat (Milyon TL)	İthalat (Milyon TL)
1980	100,3556	9.360.000	21.600.000
1981	93,24324	15.700.000	24.500.000
1982	91,74964	23.400.000	29.600.000
1983	90,32717	25.800.000	34.200.000
1984	90,68279	34.400.000	43.400.000
1985	82,85917	36.500.000	43.600.000
1986	68,20768	32.800.000	39.600.000
1987	66,35846	42.000.000	47.900.000
1988	60,66856	51.400.000	48.400.000
1989	75,7468	44.800.000	49.200.000
1990	83,21479	40.400.000	53.100.000

1991	80,29872	42.100.000	50.600.000
1992	81,72119	460.000.000	55.400.000
1993	89,40256	47.100.000	66.600.000
1994	68,06543	70.100.000	66.900.000
1995	73,32859	70.400.000	86.200.000
1996	72,33286	81.900.000	106.000.000
1997	82,43243	100.000.000	124.000.000
1998	85,98862	89.200.000	84.400.000
1999	90,54054	78.600.000	77.900.000
2000	104,9787	86.700.000	99.700.000
2001	82,71693	112.000.000	94.900.000
2002	89,18919	109.000.000	102.000.000
2003	100	105.000.000	109.000.000
2004	101,8492	117.000.000	130.000.000
2005	121,9061	118.000.000	137.000.000
2006	113,8691	131.000.000	159.000.000
2007	135,3485	135.000.000	166.000.000
2008	120,0569	145.000.000	172.000.000
2009	121,0526	135.000.000	141.000.000
2010	134,6373	134.000.000	169.000.000
2011	112,23	162.000.000	223.000.000

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator>, Erişim Tarihi: 03.01.2013

<http://evds.tcmb.gov.tr/cbt.html>, Erişim Tarihi: 03.01.2013

1980'lerde Türkiye'de ihracata dönük büyüme hedeflenmiştir. Bu dönemde yapılan devalüasyon, günlük kur ayarlamaları, ihracat teşvikleri ve ihracat ürünlerinin üretiminde kullanılacak ithal girdilere sağlanan vergi muafiyetleri bu modele ilişkin dış ticaret politikasının temel özelliklerini yansıtmaktadır (Arslan, 2008: 363). Uygulanan bu politikalar neticesinde, ihracat artış göstermiş bu dönemde döviz sıkıntısı nedeniyle yapılamayan ithalat, ihracattaki artışa paralel olarak yükselmiştir. 1984 yılından itibaren vergi iadesi uygulamaları azaltılarak, 1989'da kaldırılmış, 1984 yılında ihracat teşvikleri de azaltılmıştır. 1985'de ihracat destek kredileri yerine, doğrudan sübvansiyonlar uygulanmaya başlanmıştır. 1986 yılında ise, ihracat reeskont kredisi uygulamaya konmuştur (Yalınpala Çokgezen, 2010: 13). Tablo 1'de görüldüğü gibi, 1980-1989 döneminde ihracat ve ithalat kademeli olarak artış

göstermiştir. 1989 yılında ise ihracat rakamında bir gerileme söz konusudur. 1989 yılı Türkiye ekonomisi için bir dönüm noktası olarak kabul edilmiş, IMF'ye üye olmanın bir sonucu olarak TL'nin konvertible olması ile dışa açık büyüme modelinin tüm unsurları gerçekleştirilmiştir. Yüksek enflasyonist ve dış borç ortamında gerçekleştirilen ticari serbestleşme, üretimin ithal girdiye bağımlı olduğu bir yapı içerisinde cari açık sorununu ortaya çıkarmıştır (Arslan, 2008: 364-365).

1990-1993 döneminde bütçe açıkları, enflasyon ve cari işlemler dengesindeki bozulmalar gibi olumsuz makro-ekonomik gelişmeler neticesinde, faiz oranları düşürülmüş ve faiz ile döviz kuru arasındaki makas açılmıştır. 1994 yılı başında krizin sinyallerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, kamu iç borçlanma senetlerine talep azalmış, döviz piyasasına yönelen para, döviz kurlarını artırmış, döviz rezervleri düşmüş ve para ikamesi artmıştır (Oksay, 2001:151-152). Makroekonomik göstergelerdeki bozulmalar, 1993 yılına kadar artış trendi gösteren reel kur endeksindeki hızlı değerlenmeyi, 1994 krizi ile birlikte geriye çekmiştir (Çolak ve Aktaş, 2010:109).

1994 kriz döneminde TL'nin değerinde meydana gelen yüksek düşüş, Tablo 1'den görüleceği üzere, ithalat üzerinde bir değişim yaratmazken, ihracatın önemli oranda yükselmesine yol açmıştır. 5 Nisan 1994 kararlarının ardından 1995 yılında ithalat yeniden sıçrama göstermiş, ancak ihracatta 1996 yılında imzalanan Gümrük Birliği anlaşmasına kadar önemli bir artış kaydedilmemiştir.

5 Nisan 1994 kararlarının etkisiyle, 1995-1998 arasında ekonomik istikrar ve büyüme devam etmiş, 1998'in ikinci yarısından itibaren ise, 1996 yılında Gümrük Birliği'ne geçilmesi nedeniyle yapılan yatırımların finansman problemleri, 1997'deki Güney Doğu Asya ve 1998'deki Rusya mali krizi sonucu sermaye çıkışının reel sektörü etkilemesi nedenleriyle bozulma başlamıştır (Oksay, 2001: 153). 1999'da IMF stand-by anlaşmasıyla enflasyon hedeflemesine geçilmiş ve döviz kuruna dayalı heteredoks politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Ücret ve fiyatlarla birlikte, diğer bir ifadeyle gelirler politikasının yanısıra, döviz kuru sabitlenmiştir. Üç yıl devam edecek 2000 yılı istikrar programında iki farklı kur sistemi uygulanmaya başlamıştır. 2000 Ocak-2001 Haziran arasındaki ilk 18 aylık dönemde "sürünen parite sistemi"; Temmuz 2001-Aralık 2002 arasındaki ikinci 18 aylık dönemde ise, "kademeli olarak genişleyen bant sistemi" uygulanması planlanmıştır. Programın uygulanmasıyla, 2000 yılında enflasyon yavaşlamış, faiz oranları düşmüş, yatırım ve tüketim harcamaları artmıştır (Güçlü, 2005: 91-99).

2001 krizinin dış ticaret üzerindeki etkileri analiz edildiğinde, Tablo 1'den de görüleceği üzere, 1998 ve 1999 yıllarında IMF stand-by anlaşmasıyla başlayan süreçte, TL değer kazanırken, hem ihracat hem de ithalat değerinde gerileme olduğu gözlemlenmektedir. 2000 yılında ihracat potansiyelinin artmasına karşılık, ithalat değerindeki daha yüksek oranlı artış,

cari açığı büyütmiştir. 2001 kriz yılı itibariyle ise TL değer kaybederken, ihracat değerinde artış, ithalatta ise gerileme söz konusudur.

Şubat 2001 kriziyle birlikte değer kaybeden Türk Lirası ve yüksek seyreden faiz oranları, 2002-2007 yılları arasında Türkiye'yi yabancı fon girişi için cazip hale getirmiş, bu durum TL'nin yeniden değerlendirme sürecini hızlandırmıştır (Çolak ve Aktaş, 2010:109). 2000 yılında ülkemize giren yabancı sermayenin neredeyse tümü borçlanma şeklindedir. Artan kısa vadeli dış borç/döviz rezervi oranı, bankaların taşıdığı yüksek oranlı açık pozisyon, sabit kur sisteminin sürdürülebilirliğine ilişkin kaygıları artırmıştır. Yabancı paranın dışarıya çıkması, artan tedirginlik faiz oranlarını yükseltmiş, bu durum portföylerinde yoğun DİBS (Devlet İç Borçlanma Senedi) tutan bankaların mali durumlarını bozmuştur. Böylece, ülke ekonomisi ciddi bir finansal krizle karşı karşıya gelmiştir (Güçlü, 2005: 99-108). 2001 yılında kur çapasından vazgeçilmiş ve serbest dalgalı kur rejimine geçilmiştir.

Tablo 1'den görüleceği üzere, 2001 yılında yaşanan devalüasyonla birlikte reel döviz kuru değer kaybederken, ihracat artmış, ithalat değerinde ise gerileme kaydedilmiştir. 2002-2003 yıllarında Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile birlikte reel döviz kuru yeniden artış göstermiştir. TL'nin değer kazanmasına karşılık olarak bu dönemde, ihracat değerinde gerileme, ithalat değerinde ise artış olduğu görülmektedir. İhracat değeri 2004 yılından küresel finans krizinin yaşandığı 2008 yılına kadar yeniden artış trendi göstermiştir.

2008 küresel finans kriziyle birlikte TL'nin değer kaybı süreci yaşanmış, reel kur endeksinde gerileme gözlemlenmiştir (Çolak ve Aktaş, 2010:109). Tablo 1'de görüldüğü üzere, 2009 yılında reel kur endeksinde hafif bir artış gözlemlenmekle birlikte ihracat ve ithalat değerlerinde düşüş gerçekleşmiştir. TL'deki değerlenmeye karşılık, ithalat 2010 yılı itibariyle artış gösterirken, ihracat gerilemeye devam etmiştir. İhracatın yeniden yükselme trendine girişi 2011 yılında TL'nin değer kaybıyla birlikte gerçekleşmiştir.

VERİ, YÖNTEM VE AMPİRİK BULGULAR

Türkiye'de 1980–2011 yılları için Reel döviz kuru (RDK), İthalat (İTH) ve İhracat (İHR) değişkenleri arasındaki ilişkiyi araştırmayı amaçlayan bu çalışmada değişkenlere ait verilerden İhracat ve İthalat verileri Dünya Bankası Veri Tabanından, Reel Döviz Kuru Endeksi ise TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sitesinden (EVDS) elde edilmiştir. Analizde kullanılan tüm değişkenler 2003=100 bazlı reel verilerdir. Analizde değişkenlerin doğal logaritmaları kullanılmıştır. Ampirik analizde ilk olarak LNIHR, LNIITH ve LNRDK değişkenlerinin durağanlık mertebeleri Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) birim kök testleri kullanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Değişkenlerin düzey değerlerine uygulanan ADF ve KPSS birim kök testi sonuçları Tablo 2'de ve Tablo 3'te sunulmuştur. Tablo 2'de yer alan ADF birim kök testi sonuçlarına göre sabit

terimli LNİHR, LNİTH ve LNRDK değişkenlerinin düzeyde durağan olmadığı, sabit terimli ve trendli durum için LNRDK değişkeninin düzeyde durağan olmadığı ancak LNİHR ve LNİTH değişkenlerinin ise düzeyde durağan oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Tablo 3'te verilen KPSS birim kök testi sonuçlarına göre ise sabit terimli durum için LNRDK değişkeninin düzeyde durağan olduğu, LNİHR ve LNİTH değişkenlerinin ise düzeyde durağan olmadıkları anlaşılmıştır. Diğer taraftan, sabit terimli ve trendli durumda LNİHR ve LNİTH değişkenlerinin düzeyde durağan, LNRDK değişkeninin ise düzeyde durağan olmadığı görülmüştür. ADF ve KPSS testi sonuçlarından hareketle düzeyde durağanlığın sağlanmadığı durumlar için değişkenlerin birinci farkları alınarak, birinci farkı alınmış değişkenlere ADF ve KPSS birim kök testleri uygulanmış ve sonuçları Tablo 4'te ve Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 2: Değişkenlerin Düzey Değerlerine ait ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli		Sabitli ve Trendli	
	Gecikme Uzunluğu	τ istatistiği	Gecikme Uzunluğu	τ istatistiği
LNRDK	1	-0.96871	6	-3.06829
LNİTH	0	-1.05923	1	-4.05006*
LNİHR	2	-1.81867	1	-3.99076*

Not: * %5 anlamlılık seviyesine göre temel hipotezin reddedildiğini ifade etmektedir. Gecikme uzunlukları Akaike Bilgi Kriteri dikkate alınarak belirlenmiştir.

Tablo 3: Değişkenlerin Düzey Değerlerine ait KPSS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli		Sabitli ve Trendli	
	Bant Genişliği	τ istatistiği	Bant Genişliği	τ istatistiği
LNRDK	4	0.45392	6	0.16807*
LNİTH	4	0.75417*	0	0.13062
LNİHR	4	0.74821*	3	0.15450

Not: * %5 anlamlılık seviyesine göre temel hipotezin reddedildiğini ifade etmektedir. Gecikme uzunlukları Akaike Bilgi Kriteri dikkate alınarak belirlenmiştir.

Değişkenlerin durağanlık mertebelerinin belirlenmesinin ardından reel döviz kuru, ihracat ve ithalat değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik analizi yardımıyla araştırılmıştır. Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik analizinin kullanılmasının nedeni bu yaklaşımda birim kök ve eşbütünleşme testlerine ihtiyaç duyulmamasıdır. Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik analizinde düzey değişkenlerle

kurulan genişletilmiş vektör otoregresif modeller (VAR) kullanılmaktadır ve bu modeller yardımıyla değişkenler arasındaki dinamik ilişkiler araştırılabilmektedir. Ayrıca bu yöntemde değişkenler arasındaki olası eşbütünleşme ilişkisinin varlığı analiz sonuçlarını etkilememektedir. Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik analizinde kullanılan ve düzey değerlerle kurulan modellerin çalışmaya uyarlanmış hali aşağıdaki gibidir:

$$LN\dot{I}TH_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^{k+d \max} \beta_{1i} LN\dot{I}TH_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d \max} \delta_{1i} LN\dot{I}HR_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d \max} \phi_{1i} LNRDK_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

$$LN\dot{I}HR_t = \alpha_2 + \sum_{i=1}^{k+d \max} \beta_{2i} LN\dot{I}TH_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d \max} \delta_{2i} LN\dot{I}HR_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d \max} \phi_{2i} LNRDK_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (2)$$

$$LNRDK_t = \alpha_3 + \sum_{i=1}^{k+d \max} \beta_{3i} LN\dot{I}TH_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d \max} \delta_{3i} LN\dot{I}HR_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d \max} \phi_{3i} LNRDK_{t-i} + \varepsilon_{3t} \quad (3)$$

1, 2 ve 3 no'lu gösterimlerde yer alan k , VAR modeldeki optimal gecikme uzunluğunu, $d \max$ ise sistemdeki değişkenlerin bütünleşme mertebelerinin en büyüğünü ifade etmektedir. Burada en önemli nokta k ve $d \max$ 'ın uygun şekilde belirlenmesidir. Optimal gecikme uzunluğu olan k , Akaike, Schwarz bilgi kriterleri yardımıyla, en büyük bütünleşme mertebesi olan $d \max$ ise birim kök testleri yardımıyla belirlenebilmektedir. k ve $d \max$ değerlerinin belirlenmesinin ardından 1, 2 ve 3 no'lu genişletilmiş $VAR(k+d \max)$ modelleri görünüşte ilişkisiz regresyon (Seemingly Unrelated Regression, SUR) yöntemiyle tahmin edilmektedir. 1, 2 ve 3 no'lu modellerin SUR yöntemi ile tahmin edilmesinin ardından ihracat değişkeninden ithalat değişkenine doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığını belirlemek amacıyla $H_0 : \delta_{1i} = 0$ hipotezi düzeltilmiş (modified) WALD test istatistiği kullanılarak sınanmaktadır. Reel döviz kuru değişkeninden ithalat değişkenine doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığını belirlemek amacıyla ise $H_0 : \phi_{1i} = 0$ hipotezi düzeltilmiş (modified) WALD test istatistiği kullanılarak sınanmaktadır. İthalat değişkeninden ve reel döviz kuru değişkeninden ihracat değişkenine doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığı sırasıyla $H_0 : \beta_{2i} = 0$ ve $H_0 : \phi_{2i} = 0$ hipotezlerinin sınanmasıyla belirlenebilmektedir. Son olarak ithalat ve ihracat değişkeninden reel döviz kuru değişkenine doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığı sırasıyla $H_0 : \beta_{3i} = 0$ ve $H_0 : \delta_{3i} = 0$ hipotezlerinin sınanmasıyla tespit edilmektedir. Hesaplanan MWALD test istatistiği k serbestlik dereceli χ^2

tablo değerinden büyük ise yukarıda gösterilen sıfır hipotezleri reddedilmektedir. 1, 2 ve 3 no'lu modeller için k gecikme uzunluğu Akaike bilgi kriteri kullanılarak "1" olarak belirlenmiştir. Bu gecikme uzunluğunda LM test istatistiği 5.96078 olarak hesaplanmış ve otokorelasyonun yokluğunu ifade eden temel hipotez reddedilememiştir. $d \max$ ise Tablo 2, Tablo 3, Tablo 4 ve Tablo 5'te yer alan ADF ve KPSS birim kök testi sonuçlarına göre "1" olarak belirlenmiştir. Buna göre genişletilmiş VAR(2) modeli tahmin edilerek Tablo 6'da gösterilen nedensellik analizi sonuçlarına ulaşılmıştır.

Tablo 4: Değişkenlerin Birinci Farklarına ait ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli		Sabitli ve Trendli	
	Gecikme Uzunluğu	τ istatistiği	Gecikme Uzunluğu	τ istatistiği
$\Delta LNRDK$	7	-3.48372*	5	-4.17616*
$\Delta LNİTH$	1	-4.83001*	-	-
$\Delta LNİHR$	1	-5.28604*	-	-

Not: * %5 anlamlılık seviyesine göre temel hipotezin reddedildiğini ifade etmektedir. Gecikme uzunlukları Akaike Bilgi Kriteri dikkate alınarak belirlenmiştir.

Tablo 5: Değişkenlerin Birinci Farklarına ait KPSS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli		Sabitli ve Trendli	
	Bant Genişliği	τ istatistiği	Bant Genişliği	τ istatistiği
$\Delta LNRDK$	-	-	2	0.07784**
$\Delta LNİTH$	9	0.22729**	-	-
$\Delta LNİHR$	2	0.36215**	-	-

Not: ** %5 anlamlılık seviyesine göre temel hipotezin reddedilemediğini ifade etmektedir. Gecikme uzunlukları Akaike Bilgi Kriteri dikkate alınarak belirlenmiştir.

Tablo 6: Nedensellik Testi Sonuçları

Sıfır Hipotezi	Genişletilmiş Gecikme Uzunluğu	MWALD İstatistiği
$LNİHR \not\rightarrow LNİTH$	2	3.224214
$LNRDK \not\rightarrow LNİTH$	2	4.039081*
$LNİTH \not\rightarrow LNİHR$	2	10.31653*
$LNRDK \not\rightarrow LNİHR$	2	1.531576
$LNİTH \not\rightarrow LNRDK$	2	2.625513
$LNİHR \not\rightarrow LNRDK$	2	2.048983

Not: * %5 anlamlılık seviyesinde sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir.

Ayrıca Giles (1997), Mavrotas ve Kelly (2001) ve Chowdhury ve Mavrotas (2005) tarafından yapılan çalışmalardan hareketle Toda-Yamamoto nedensellik analizinde tahmin edilen modellerin diagnostik testleri gerçekleştirilerek test sonuçları Tablo 7’de sunulmuştur. Bu aşamada, kalıntıların normal dağılımı için Jarque-Bera, birinci, ikinci ve üçüncü mertebeden otokorelasyonların varlığının sınanması için sırasıyla LM1, LM2 ve LM3 testleri kullanılmıştır. Modellerde herhangi bir spesifikasyon hatasının olup olmadığı ise Ramsey-Reset testi ile sınanmıştır. Tablo 7’de yer alan sonuçlara göre nedensellik testi için tahmin edilen modellere ait kalıntıların normal dağılıma uygunluk gösterdiği, otokorelasyon sorununun bulunmadığı ve herhangi bir spesifikasyon hatası olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7: Nedensellik Testinde Kullanılan Modellere Ait Diagnostik Test Sonuçları

Model	Jarque-Bera	LM1	LM2	LM3	Ramsey-Reset
1	1.12283	1.17221	2.66613	5.41077	0.27750
	(0.57040)	(0.27841)	(0.26367)	(0.06684)	(0.60360)
2	1.42413	1.77764	2.11543	6.96562	0.07269
	(0.49063)	(0.41114)	(0.34725)	(0.03072)	(0.79000)
3	0.88092	1.17485	4.11415	6.30461	0.14713
	(0.64374)	(0.55576)	(0.12783)	(0.04275)	(0.70500)

Not: Parantez içerisindeki değerler ilgili test istatistiklerine ait olasılık değerlerini göstermektedir.

SONUÇ

Nedensellik testi sonuçlarına göre, ithalat değişkeninden ihracat değişkenine doğru ve reel döviz kuru endeksinden ithalat değişkenine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığına rastlanmaktadır. Diğer taraftan, ihracat ve ithalat değişkenlerinden reel döviz kuru endeksine doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Uygulanacak olan kur politikalarının ithalatı doğrudan, ihracatı ise ithalat bağlantılı olarak dolaylı yoldan etkileyeceği dikkate alınmalıdır. Diğer bir ifadeyle, ithalat ve ihracat arasındaki bağımlılığın döviz kuru politikasını etkisiz hale getirdiği söylenebilir. Çalışmanın bulgularına göre, reel döviz kurunun düşürülmesi halinde ithalat azalırken, buna bağlı olarak ihracat da azalacaktır.

KAYNAKLAR

AKTAŞ, C. (2010), Türkiye’de Reel Döviz Kuru ile İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin VAR Tekniğiyle Analizi, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 6(11), 123-140.

- ARSLAN, E.G. (2008) *Türkiye Ekonomisi*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara.
- ASLAN, H. (2009) *Para Teorisi ve Politikası*, Alfa Aktüel, Bursa.
- BARIŞIK, S. ve Demircioğlu, E. (2006) Türkiye’de Döviz Kuru Rejimi, Konvertibilite, İhracat-İthalat İlişkisi (1980-2001), *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 71-84.
- CAN MUTLU, E. (2005) *Uluslararası İşletmecilik: Teori ve Uygulama*, Beta Yayınları, İstanbul.
- CHOWDHURY A. and Mavrotas, G. (2005) *FDI and Growth: A Causal Relationship*, United Nations University Wider, Research Paper No. 2005/25.
- CİĞERLİOĞLU, O. (2007) *Reel Döviz Kuru, İhracat ve İthalat Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği 1982-2005*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- ÇOKGEZEN YALINPALA, J. (2010) *1980’den Günümüze Türkiye Ekonomisi: Krizler, Politikalar ve Makro Ekonomik Dönüşüm*, Beta Yayınları, İstanbul.
- ÇOLAK, Ö.F. ve Aktaş, A. (2010) *Makro Ekonomik Göstergelerin Yorumlanması*, 2.bs., Efil Yayınevi, Ankara.
- DASH, A. K. ve Narasimhan, V. (2011) Exchange Rate Pass-Through: How Much Do Exchange Rate Changes Affect The Prices Of Indian Exports and Imports, *South Asia Economic Journal*, 12(1), 1-23.
- DUASA, J. (2009) Exchange Rate Shock on Malaysian Prices of Imports and Exports: An Empirical Analysis, *Journal of Economic Cooperation and Development*, 30(3), 99-114.
- EREN, E. (2010) *Yönetim Organizasyon*, Beta Yayınları, İstanbul.
- GILES, D. (1997) Causality Between the Measured and Underground Economies in New Zealand, *Applied Economics Letters*, 4 (1): 63-67.
- GÜÇLÜ, M. (2005) *Ekonomik İstikrar Arayışlarında Döviz Kuru Sistemlerinin Rolü: 2000 Yılı Türkiye Deneyimi*, Ünal Aysan Tez Değerlendirme Yarışma Dizisi, İktisadi Araştırmalar Vakfı, İstanbul.
- HWANG, H. ve Lee, J. (2005) Exchange Rate Volatility and Trade Flows of the U.K. in 1990’s, *International Area Studies Review, Hankuk University of Foreign Studies*, 8(1), 173-182.
- KEPENEK, Y. ve Yentürk, N. (2007) *Türkiye Ekonomisi*, 20.bs., Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KARABULUT, T. (2002) *Küresel İşletmelerde Yapısal Değişim ve Uygulamaya İlişkin Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı.
- KARAGÖZ, M. ve Doğan Ç. (2005) Döviz Kuru Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 219-228.

- KIZILTAN, A. ve Çiğnerlioğlu O. (2008) Türkiye’de Reel Döviz Kuru Değişmelerinin İhracat ve İthalata Etkisi, *EKEV Akademi Dergisi*, 36, 49-50.
- MAVROTAS, G., and R. Kelly (2001) Old Wine in New Bottles: Testing Causality Between Savings and Growth, *The Manchester School*, 69, 97-105.
- MÜSLÜMOV A., Hasanov M. ve Özyıldırım C. (2002) *TÜĞİAD Ekonomi Ödülleri 2002: Döviz Kuru Sistemleri ve Türkiye’de Uygulanan Döviz Kuru Sistemlerinin Ekonomiye Etkileri*, TÜĞİAD Ekonomi Ödülleri Kitapları 3, İstanbul.
- OKSAY, S. (2001) *Döviz Kuru ve Ödemeler Bilançosu Politikaları: Türkiye (1923-2000)*, Beta Yayınları, İstanbul.
- ÖZSOYLU, A. F. (2011) *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim*, Karahan Kitabevi, Adana.
- ÖZTÜRK, N. (2011) *Para, Banka, Kredi*. Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa.
- PARASIZ İ. (1999) *Para Ekonomisi*. Ezgi Kitabevi, Bursa.
- SEYİDOĞLU, H. (2007) *Uluslararası İktisat, Teori Politika ve Uygulama*, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 16.Baskı.
- SWEIDAN, O. D. (2013) The Effect of Exchange Rate on Exports and Imports: The Case of Jordan, *The International Trade Journal*, 27(2), 156-172.
- SİVRİ, U., Usta, C. (2001) Reel Döviz Kuru, İhracat ve İthalat Arasındaki İlişki, *Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 19(4), 1-9.
- TEKİN R.B. ve Yazgan, E. (2009) Exchange Rate Pass-Through in Turkish Export and Import Prices, *Applied Economics*, 41, 2221–2228.
- TERZİ, H. ve Zengin, A. (1999) Kur Politikasının Dış Ticaret Dengesini Sağlamada Etkinliği: Türkiye Uygulaması, *Ekonomik Yaklaşım*, 10(33), 48-65.
- ULAŞ, D. (2009) *Küreselleşme Sürecinde Dış Açılma Stratejileri*. Nobel, Ankara.
- YILDIRIM, E. ve Kesikoğlu, F. (2012) İthalat-İhracat-Döviz Kuru Bağımlılığı: Bootstrap ile Düzeltilmiş Nedensellik Testi Uygulaması, *Ege Akademik Bakış*, 12(2), 137-148.
- YILMAZ, Ö. ve Kaya, V. (2007) İhracat, İthalat ve Reel Döviz Kuru İlişkisi: Türkiye İçin Bir VAR Modeli, *İktisat İşletme ve Finans*, 22(250), 69-84.
- ZENGİN, H. ve Terzi, H. (1995) Türkiye’de Kur Politikası, İthalat, İhracat ve Dış Ticaret Dengesi İlişkisinin Ekonometrik Analizi, *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 11(1-2), 247-266.
- ZENGİN, A. (2001) Reel Döviz Kuru Hareketleri ve Dış Ticaret Fiyatları (Türkiye Ekonomisi Üzerine Ampirik Bulgular, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(2), 27-41.

<http://data.worldbank.org/indicator>, Erişim Tarihi: 03.01.2013

<http://evds.tcmb.gov.tr/cbt.html>, Erişim Tarihi: 03.01.2013